

KOROK, KORTUDÁSOK A LÉT LIGETEIBEN
/a review-essay tempójában/

DOI 10.35402/kek.2023.1.16

„...A társadalom a hibás, hogy kirekesztett páriává tette a zsidót és aztán vádat emelt ellene, mert idegennek találta. Ámde változik az idők szelleme és ez az alak tűnőfélben van. Egyre ritkul számra nézve, mindjobban átalakul lelkét tekintve és e változással meg kell változnia a közfölfogásnak is...”
Salgó Ernő, *Egyenlőség* 1896 május.¹

Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélt emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát... Értelmezések, olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesebbnek, értelmezhetőnek, elbeszélhetőnek, vagy egyenesen kibeszélendőnek. Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. A múlt és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak... A létnek – hogy csekélyebbet ne fogalmazzak. A létezés lehetőségességének, helyeinek, a megmaradás és túlélés kockázatainak, vagy mindezek elbeszélhető törmelékeinek. Tudni kell őket, hogy látva lássuk, átadhatóan hagyományozzuk, félve közvetítsük, megtartó varázssal övezzük. Hogy létezhesen a létezés, amíg még lehet.

A létről tudás mindenkori olvasatai

A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről – ezen a talányosan hangolt címen jelent meg Gábor György és Vajda Mihály filozófusok szerkesztette kötet,² mely a maga háromfélszáz oldalán az MTA Filozófiai Kutatóintézetének egy éves

tudásterméséből (2009) kínál kóstolót. Közös-e ez a tudás, avagy kívülről-felülről jövő? Akadémikus vagy irányzatos, „egydimenziós” vagy többszólamú, azonos megjelenési arcot öltetni képes, vagy talányokba rejtekező...?

Rövid válasszal: aki „egy látószögű” olvasat, okkal szűkített tudástér, valamiféle pragmatikus magyarázat „kézbe ragadható” alakzatát keresi, tán megkapja ezt a kötetből. De rá fog jönni, hogy a közös tudás épp ennek ellenkezője, s akár „a történelmi tapasztalat fogalmának historizálása” (Gyáni, 11-39. old.), akár a kötet egész első, *Történet- és vallásfilozófia* tematikájú része erősíti azt a sejtést, hogy mindeme tudások sokfélesége, a vizsgálódások mintegy párhuzamos válaszkészlete nem épp beszűkítő, hanem kiterjeszthető dimenziót kínál „a világ jelenségeinek és folyamatainak leírására, értelmezésére és megmagyarázására. Az általunk alkalmazott megközelítési módok polifon szerkezete elkerülhetlenné teszi a legkülönfélébb látásmódok és eltérő gondolkodási formák együttes és egyidejű jelenlétét” – hangzik a Szerkesztők előszavából, s ennek a későbbi fejezetek egyedi írásai is ekképpen felelnek meg: Sonkoly Gábor: *Kulturális örökség és történelem a városban* (83-91); Agárdi Péter: *Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra* (252-264); Codruța Cuceu: *A politikafilozófia modernizálása – A nyilvánosság pragmatista megközelítése* (133-140); Békés Vera: *Egy kézirat az ezerkilencszázhetvenes évek elején, a „máriüres és mégüres pillanat senkiföldjén”* (230-241), vagy Vajda Mihály: *A lét hangoltsága* (175-182) című címadó írása egyenként is fennen bizonyítja, hogy a sokféleség, a sokszínűség tudása és respektusa, a világ bármely tüneményének leírása csak sápatag ködlés, ha nem illeszkedik a komplexitás igényeit tükröző rendszerszerűségbe. A kötet szerkesztői által alkalmazott, érvényesített és várt formaváltozatok „a filozófiai tudás, a filozófiai megismerésforma

1 idézi Konrád Miklós 2019 Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában. In Lukács Anikó – Tóth Árpád szerk. *Az érzelmek története*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31.) Hajnal István Kör, Budapest, 405-421. Online: <https://www.academia.edu/98574033/>

2 Typotex, Budapest, 2010., 369 oldal.

problémáit járják körül”, s az alapkérdést követik: hány-mindenféle a tudás, mennyi fér az emberbe, a korszakba, a nyelvbe, a hitvilágba, a kultúra örökségébe és hasznavehetőségébe...

Saját szavaikkal: „Hogy a filozófia – talán nem véletlenül – már történetének első időszakától kezdődően (vesd össze pl. Arisztotelészt) egyszerre volt ’természet- és tudományfilozófiai’ látásmód (Arisztotelész: *Fizika, Meteorológia, Az ágbolt, A keletkezésről és a pusztulásról, Az állatok keletkezéséről* etc.), egyszerre jelentette a metafizikai vizsgálódásokat, s a legelső mozdulatlan mozgatóról való gondolkodást (Arisztotelész: *Metafizika*), a politikáról és a politikai berendezkedésről szóló ’politikafilozófiai’ elmélkedést (Arisztotelész: *Politika*), az etikának, az emberi viselkedés morális összefüggéseinek kutatását (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika, Eudemoszi etika, Nagy etika*), a lélekről, az emberi psziché működéséről kifejtetteket (Arisztotelész: *A lélek, Az érzékelés tárgyai, Az emlékezet és a visszaemlékezés, A fiatalság és az öregség, az élet és a halál, Az álmok, Az alvás és az ébrenlét* etc.), továbbá a logikus és szisztematikus gondolkodás, valamint a megértés és az értelmezés tudományát (Arisztotelész: *Kategóriák, Hermeneutika, Első Analitika, Második Analitika, Topika* etc.), végül a beszédéről, a dialektikáról és az érvelésről (Arisztotelész: *Retorika*), valamint a művészetekről való szisztematikus (’művészetfilozófiai’) bölcselkedést (Arisztotelész: *Poétika*) stb. Ma az ilyen totális megközelítés egy életművön belül elképzelhetetlen (igazi donquijotés tett lenne ehhez fogható teljességre törekedni), de arra figyelmeztet, hogy a filozófia nem nélkülözheti a sokszínűséget, a feltett kérdések és válaszok (vagy válaszkiérletek és választöredékek) sokoldalúságát.

Szerintünk egyenesen örület, s a filozófiai látásmódnak, azaz a filozófia lényegének teljes ignorálása, egyszóval a filozófia halála, ha a filozófiát mesterségesen, kívülről, valamilyen intézményesített hatalmi- vagy parancsszóval ’egydimenzióssá’ kísérelnék meg tenni, hogy megfeleljen a modern (azaz épp a legmodernebbnek hitt és – mint annyiszor – megfellebbezhetetlennek, vagyis intézményesen kanonizáltak remélt) tudományosság követelményeinek. Nem szeretnénk, ha megfelelné annak. Másrésztől primitívség és a tudás funkciójának, szerepének és működésének totális félreértése a filozófia egész jogosultságának technokrata-technicista megkérdőjelezése azon az alapon, hogy bármennyit erőlködjenek is a filozófusok, soha nem fognak a kérdéseikre a tudomány követelményeinek

megfelelő, naprakész választ találni. Nem fognak. Ez igaz. De úgy gondoljuk, hogy a filozófia, ha nem akarják a tudomány nevében így vagy úgy megerősöskölni, s ha ragaszkodunk ahhoz, amit filozófiai tradíciónak szokás nevezni, továbbra is nagyon fontos szerepet játszhat, s remélhetőleg játszani is fog abban, hogy a kulturált ember elgondolkozhasson azon, ami körülveszi. Legyen szó a világmindenségről, a társadalom berendezkedéséről, az egyes ember érzés- és gondolatvilágáról; legyen szó tudományról, művészetéről, vallásról vagy bármiről, ami hozzánk tartozik” (7-8. old.).

Így aztán a tudás sokfélesége, a folyamatleírások, visszatükrözések, időbeli tesztek, rálátások, metafizikai, a fenomenológiai, a nyelv-, a tudomány-, a vallás-, a művészet- vagy történetfilozófiai vizsgálódások talán azt az egyvalamit bizonyossá tehetik: tudni, tudást tudni és értelmezni, reménykedni vagy bizonytalankodni épp oly stabil eszköz, mint a molekuláris biológiában vagy az optofonikában kimerevült tudásmodellek leképezése adat-szöveg-szerű ismeretté. De kellően kényes és kényelmes felelősség is mindazoknak, aki kezükbe veszik a kötetet: e termékeny bizonytalanság mindenki „ajándéka”, s a tudás jegyében született írások magáról a tudásról is vallanak, ami egyúttal azt is kínálja: „az olvasó kedvére tallózhat a kötetben, szeretheti vagy elutasíthatja egyik vagy másik írást. A filozófia, minthogy nem ’kökemény tudomány’, megengedi, hogy mindenki a maga személyiségének megfelelően viszonyuljon hozzá” – szól ismét csak az előszóból. Ugyanakkor Vajda Mihály is megerősíti Heidegger *A metafizika alapfogalmairól* tartott freiburgi előadásaiból vett idézettel, miképpen lett az „affektusok és érzések” fenomenológiai értelmezéséből olyan diszpozíció és hangoltság, mely megmutatja „a heideggeri emberfelfogás sokkal inkább lehetővé teszi a számunkra önmagunk megértését, mint az a Heidegger által ’humanistának’ nevezett emberfelfogás, amely nem tágít attól, hogy az embert eszes állatnak tekintse” (175. old.).

Gábor György, aki itt *Az ikrek – Róma és Jeruzsálem* című írásában (40-57.) a kontrasztot emeli ki, mindezt párhuzamokkal világítja meg: árnyalt forrásértelmezésnek veti alá a Genézis könyvét, melyben „az emberi nem egységének üzenetét”, a mítosz mint nemzeti genealógia és testvérharc üzenetét járja körül a komplementaritás, a kollektív identitás alakulása során. Az ikrek mint metahistorikus ellenpóziók képviselői mintegy Gyáni írására rímelően (*A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása* (11-39.)

szólalnak meg, amit befejező fejezeteiben Gyáni a „klasszikusok” hermeneutikai teóriáival, Gadamer, Dilthey, Koselleck, Tengelyi aspektusával hangosít föl tanulságosan: „Az önmagáról szerzett közvetlen tapasztalat (az élmény), lényegében az *önismeret* révén sikerrel törekedhet a jelen a múlt megértésére” (Collingwood), s lesz mindennek „mondhatni, paradigmatis megnyilvánulása az önéletírás, amikor ’az életutat megértő ember azonos azzal, aki azt végigélte’ (Dilthey). Egyszerre van adva az önéletírásban az élmény és az élettapasztalat (a történelmi tudás); egymásra épülve, egymással való kölcsönhatásban jelenítik meg az elmúlt életet. Az önéletíró életének ’értelmi egységei’ (tényei) ’a jelenbeli és múltbeli, közös fontosságuk révén összekapcsolódó *élmények* koncepcióiban alakulnak ki. [...] Az egységek élményekként formálódnak ki, s a végtelen, számtalan sokféleségből előzetesen kiválasztódik az, ami ábrázolásra érdemes. S e tagok közül olyan összefüggés bukkan elő, mely persze nem lehet oly sok év reális életútjának egyszerű leképezése, s nem is akar az lenni, mert hiszen éppolyan megértésről van szó, mégiscsak azt mondja ki, amit az individuális élet maga tud a benne meglévő összefüggésről” (Dilthey). Ebből azután következhet is, hogy „az önéletírás, tartja Dilthey, a történelmi látásmód példaszzerű modellje, amelynek ’alapját a saját élethatalma és teljessége, az erre vonatkozó elmélkedés energiája alkotja. Egyedül ez teszi lehetővé, hogy az elmúlt vértelen árnyai másodszor is életre keljenek [...], hogy önmagunkat átadjuk egy idegen létezésnek, hogy saját énünket abban elveszítsük” (14-15.).

Találó forráskezelés, Dilthey mellett Gadamer megjegyzése szolgál itt is tanulságként: a történelmi tudat nem önmagában van közös értékként, hanem mint az *önismeret* egyik formája, amelyet a megértés, mint *önmegértés* övez, s ennek az önéletírás csupán irodalmi megnyilvánulása, az életösszefüggés, mely a koherencia (Zusammenhang) felderítését segíti elő. De magát a megértést olyan kategóriák rögzítik, mint az érték, a cél, és a jelentőség, s midőn az utóbbit tartjuk többre, az emlékezés (a retrospekció) távlatában terjesztjük ki magunk, eközben „az érték a jelen viszonylatában, a cél pedig a jövő perspektívájában kap szerepet az élet megértése (értelemmel való felruházása) során. A történelmi (a történelmi) gondolkodásnak a jelentőség a ’legsajátabb kategóriája’, amely alapvető kognitív eszköz a visszaemlékezésben megteremtendő koherenciához. Márpedig mi más a történelem, mint maga is egyfajta visszaemlékezés. Ha a koherencia, az életösszefüggés a jelentőség felismerésével (’felderítésével’) érhető

el csupán, akkor a történelmi megértés (megismerés) szintén képes összefüggéseiben megragadni a történelmi tapasztalatot. Ami azzal a hallgatólagos feltételezéssel egyenértékű, hogy az élmények csupán az alapjukul szolgáló történések (események) lefolyását követően válnak tapasztalatokká, akkor, midőn fény derül a múltat reprezentáló élmények jelentőségére (értelmére)” írja Gyáni *A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása* című felvezető hermeneutikai kontextusában (14-15. old.).

Am ahogyan a közös tudás, a tudás-örökség, a megértés és értelmezés mint „életösszefüggés” és tudáskezelési megoldás kap méltó hangsúlyt, a kötet további írásaiban, számos aspektus megannyi részletkérdésében még hatalmas tudástemplom formálódik meg. A négy nagyobb gyűjtőfejezet (*A történelemhez tartozunk, mielőtt történelmet írnanék* (Történet- és vallásfilozófia); *Egy felfoghatatlan mindenségbe való belevettség* (Metafizika, fenomenológia, nyelv- és politikafilozófia); *Történelemre vonatkoztatott és politikumba átültetett áldozathozatali etika* (Művészetfilozófia, magyar filozófia- és eszmétörténet); *Miért bízunk inkább a tudósokban, mint a mágusokban?* (Tudomány- és kommunikációfilozófia) – mint az napnál világosabban látható – oly sokféle aspektus, annyi meg annyi érvényesnek tetsző látásmód, gazdag szakirodalmi forráskészlet és olvasati produktum felvonultatásától pompázatos, hogy egyetlen vaksiság lenne fél-bekezdésenként kimarcangolni belőlük további szerzőket³ és forrásműveket, csak hogy valamely részleges körképet tegyünk sejdíthetővé. Ehelyett s ezért is idéztem fennebb pár mondatnyit, látva lássék a mélységek megannyi bugyra, az értés és értelmezés, tudásfogalom és tudhatóság szinte végtelen távlata, no meg a lét hangoltságára építő megértő módok esélye vagy reménytelensége, időlegessége vagy naivitása. Az orchideák bolygóljától Pascalig, az ágostoni hitvitától a metafizikai álmokig, a politikai test vagy a nyelvi játékok, a zenei dialogikusságtól a közösségfogalmak elektronikus kommunikációba formált bizalmi szféráig annyi meg annyi létkérdés feszegeti a megfontolnivalók határait, hogy további földidézésüket praktikusan itt abba is hagyom.

3 A szerzők: Agárdi Péter, Békés Vera, Codruța Cuceu, Ferencz Sándor, Frenyó Zoltán, Gábor György, Gángó Gábor, Golden Dániel, Gyáni Gábor, Hévízi Ottó, Kondor Zsuzsanna, Kovács Gábor, Laki János, Mester Béla, Mesterházi Miklós, Neumer Katalin, Sonkoly Gábor, Surányi László, Szántó Vera, Szécsi Gábor, Székely László, Sziklai László, Turgonyi Zoltán, Vajda Mihály, Varga Péter.

Nemcsak a reménytelen gazdagság miatt, hanem mert az én léhangoltsági horizontom oly parányi minibolygó a témérdek nagy naprendszerhez képest, hogy mintegy szédült hüppögés volna csupán a legcsekélyebb referencia látszatát kelteni.

Az viszont örömhír – e visszavonultság dacára is –, hogy épp itt, épp ezért jöhetnek maguk az Olvasók, kik vállalható, önmaguk számára hitelesnek tetsző léhangoltsági adalékokat lelhetnek a kötetben – s nem az én dalom hatására, de maguk öröme...! Ez pedig a kötet szerkesztőinek elmele szerint is legfőbb célja a kiadványnak. Akinek ne lenne programja, tépelődni valója, reménykedni képes létképzete..., bátran beleülhet e kötet fontolnivalóiba a következő évekre. A sok látósögű olvasat még így is csupán kósza remény marad majd... – de az értelmező bátorság kalandja ugyanakkor áthatja talán bárki érdeklődő vállalkozó kedvét...!

Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom?

Kósza remények és értelmező kísérletek nem titkolhatóan közös területe az identitás, avagy ennek vállalása, megvallása, fölmutatása. S lehet ennek tanulmánykötet, nagymonográfia vagy akadémiai értekezés a kifutása, ami lényegesebb, az mindig éppen az áttételes vagy direkt üzenete. Avagy a kihangzása, hatása, „elérési útvonala” az Olvasók számára egy identitás-lehetőségnek, s egyben visszhangja az Író számára is. A maga szándékoltan átfogó és visszafogottan szűkszavú Konrád György kötetei között is ilyen, címében mintegy elemi utalásra redukáltan szikár a hovátartozás alapkötetete: *Zsidókról*.⁴ Nem szokványos cím, de a kötetet szinte rigorózus szárazan átfogja, tónusát és alaphangját első pillantásra egyedivé teszi. Mint esszékötet immár sokadik, tematikusan is többedik, mégis hangütésében markánsan „Konrád-szerű”. Jól szabott, visszafogottan elegáns, élethitelesen egyéni, s a maga világegésznyi szűk terében teljességgel szuverén is. „*A Harangjáték című kötettel zárul egy trilógia, amely a Kakasok bánata és az Inga című könyveimmel együtt alkot egészet. Kétszáz-negyven miniatűr, egymással lóugrásos kapcsolatban álló mondatok, nem regény és nem esszé, tünődések a tartásról, önállósított liriko-epigrammatikus szekvenciák, egyszemélyes életfilozófia. Egy ember körbefordul a maga világában, térben és időben, a szövegdarabok véletlenszerűen egymásra találnak, közöttük személyes összetartozás van. Háziiparos vagyok, biográfiám*

eseményes részét, a leghosszabbat befejeztem. Most éppen. Szürke foltokat szeretnék föleleveníteni, kép adja a képet. Lehet, hogy az ásatás végtelenné húzódik. Mint amikor egy csoportfényképből egy arcot kiemelünk, és népes kíséret jön a nyomában. Városokat, tereket keresek, ahol történt valami. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint idéten. Az irodalommal kutatom, hogyan élek. Még ha egyes szám első személyben gondolkodom is, érzek magam körül egy többes szám első személyt. Az én mögött lapang egy mi...” – írja e sorozat előző kötetében. Az újabbikban, a *Zsidókban* pedig ekként: „*Negyvenegyben magyar zsidó voltam, negyvenöt óta zsidó magyar vagyok. Mert itt lakom és magyarul beszélek, mert itt vagyok ismerős, mert ennél fogva: ez a hazám. Zsidóként mondom, hogy az enyém. Megfizettem érte eleim sírjával, akik itt vannak eltemetve, meg talán a munkáimmal is. Régtől fogva itt vagyon jó Budán lakásom. Zsidó tanáraink itt hagyták a névjegyüket a magyar irodalomban. Vigyük haza Jeruzsálembe Füst Milánt, Karinthyt, Radnótit? Fogjuk a hónunk alá, és vigyük haza a Bibliát? Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom? Ezt inkább ti mondjátok, ha úgy gondoljátok, és ha szívesen mondjátok. Mindazonáltal jövőre Jeruzsálemben, száradjon le a jobbkarom, ha elfelejtem. Lehet, hogy leszárad. (...) Fia vagyok a zsidó népnek, és polgára a magyar társadalomnak, nemzetnek, államnak. Zsidó és keresztény magyarok között telt el az életem nagyobb része, hogy is ne lennék magyar? Akkor hát mind a kettő? Igen, mind a kettő. A kettőből csak élethazugság árán lehet egyet csinálni”. „Ezeket az 1986 és 2009 között keletkezett rövid írásokat most szigorúbban kapcsolja össze a tematika. A kibívó címnek azonban nincs szűkítő sugallata. A *Zsidókról* megindítóan pontos és kérlelhetetlenül személyes; privát esszé és tárgyilagos próza: igazi Konrád-könyv. Egy ember, akit a gondviselés zsidó emberpár gyerekévé tett, tudomásul veszi, hogy ő kicsoda-micsoda, és mindabból, amit a zsidóságról tud, beleértve a családi emléktárat, leszűrhet egy kérdést. Azt válassza-e, hogy elfogadja magát annak, aminek született, hogy elfogadja a szüleit, a tágabb familiát, és közéjük valónak, közülük származónak tekintse magát? Vagy inkább kiszabadulni igyekezzon ebből a közösségből és odatartozásból, más szóval azt válassza-e, hogy ő maga ne legyen többé zsidó? Ha viszont elfogadja magát zsidónak, akkor indokolt a további gondolkodás a tárgyról. /.../ Zsidónak lenni Izraelen kívül valamilyen pesszimizmust jelent. Nem is remélem, hogy bárhol problémátlan lehetnék. De miért is lennék? Gyakorolom bizonyosfajta zsidók*

⁴ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplínáját. A magányt éppannyira meg kell tanulni, mint az együttlétet. Lehet, hogy egy zsidó nézi úgy a dolgokat, ahogy én nézem. De mikor ablakomon át fákra és hegyre látok, vagy amikor borotvahabosan a tükörbe nézek, eszembe se jut, hogy íme, ez itt egy zsidó. A zsidók vágya, hogy közösségre leljenek, megindító, teljesülése azonban még várat magára. Izraelben elérték, hogy államként legyenek magányosak. Nehéz jól vizsgázni magányból. Az ember viszi magával az örökkévalót, a töltőtollát, és nem keres anyaölhazát sehol. Hogy távolság van köztem és a többiek között, ezt nem tartom tragikusnak, valójában elszomorítónak sem. De még sehol a világon nem voltam olyan városban vagy falun, ahol ne lett volna kivel beszélgetnem. Támadóinkkal szemben lehet védekezni együtt is, de lehet egyedül is, néhány barát társaságában. Lehet védekezni fegyverrel is, írással is, vagy akár egy néma tekintettel. Gyűlölőinket támadni nem muszáj, sőt, figyelemben részesíteni sem”.

Persze, valójában nem recenzió, nem ismertetés, nem kritika az, ha megvezetve az író tollának tónusától, csak követi, vagy végestelen végig főképp idézi az ember. Meglehet, talán ez lenne az igazi kritika, a kritikai kritika egy változata. Olvasójára bízni, mit fogyaszt el, mit emészt meg, mit visz és ad tovább a szeme elé tolt mondatokból. Valójában talán csak a kritikai méltatás műfaja és alkotói módolták ki, hogy önnön nagyságuknak teret adjanak azzal, amikor minősítik, kategorizálják, féleségekbe és típus-tanokba illesztik olvasmányaikat, esetleg összevetik másokkal vagy hasonlókkal, értékesebbekkel vagy hitványabbakkal. De mit lehet „kritikaivá” tenni sokadik opuszát megírt, „az irodalommal kutatom, hogyan éljek” szerzőt, az önmagát „háziiparosnak” minősítő szemlélődőt, aki a magyar kortárs irodalomban az egyik leghatározottabb és legfölismerhetőbb hangok egyikeként végtelen számú külföldi fordítás-kiadást megért, nemzetközi elismerésben is kivételes, humanista világképével pedig drámaian kormeghatározó oeuvre alkotója...? Aki csak szerényen így: „szürke foltokat szeretnék fölleveníteni, kép adja a képet. ... Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplínáját” alaphangon ír az írás mint tett és a létezés mint ajándék komplexitásáról? Lehet-e még kívülállóbban rálátni arra, ami tett és a létezés határán megmaradás legfőképpen?

Hát..., talán azt lehet még mondani, hogy fontos nekünk. Vagy megfontolandó, amin rágódik. Vagy örök tépelődésre és mérlegelésre készítő, amit érez. Hogy visszafogottságában a szociologikusság és

filozofikusság elegyedik a narratív őszinteség és fölcicomázatlan valóságmondás tónusával. Vagy hogy a címmel jelzett „keret” szinte bármit elbeszélhetővé tesz, s ez a rövidebb-hosszabb húsz esszé mind tele van három mondatonként aláhúzható életfilozófiával, tudással, szimpátiával, megértő örökséggel, az ekképp átfirkált-széljegyzetelt kötet még a születés és túlélés életfilozófiájával is.

„A vallás a személy és a közösség átfogó életstratégiája. A zsidók nem érték be azzal, hogy élnek. Pedig már ez is ajándék. Napestig gondolkodtak azon, hogyan kell helyesen élni. A bibliai ösztönzés: saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért. Bolond nép vagyunk, rögeszmések, próféták, világforradalmárok szép számmal akadnak közöttünk.

A zsidó, ha már majdnem egészen olyan, mint a környezete, ha mindent megtanult, amit a környező kultúrából megtanulni képes volt, akkor is valahogy más marad. Aki fél különbözni, annak elég nagy teher, ha zsidónak született. Kénytelen megedzódni a különállás sportjában. Aki szereti hangsúlyozni zsidó identitását, jobban fogja magát érezni Izraelben. Azért az egyért, hogy zsidó, és ez meglátszik rajta, ott nem fogják utálni. De ott is van, akit idegesít, ha ezt nagyon hangsúlyozza.

/.../ Ha az embernek nincsen kedve elmenekülni az otthonából, akkor tegyen valamit azért, hogy saját városa inkább kíváncsi legyen a másra, mint gyanakvó. Könnyebben választom ezt a magaviseletet, ha jól érzem magam a másfélelő lelki bőrében, ha passzionátus kisebbségi vagyok.

Ahol van egy többségi, keresztény, régóta helyben lakó nép, ott a zsidó vendég; akkor is, ha ősei századok óta ott élnek, talán régebben is, mint a szomszédok. Minél inkább zsidónak vallja magát, annál inkább vendég. Ha sokat fészkelődik, a házigazdának kedve támadhat rá, hogy lecsapja. Hogy a mindenható ezt neki nem engedi meg? Ki tudja? Nem szükséges a teremtés gondolatát a jóság képzetével összekötnünk. A halál szüntelenül dolgozik, fogyaszt. Hogy a másik ember élete tökéletesen veszendő, némelyeket még inkább csábít a megsemmisítésére. A démon fölmenti az embereket a büntudat alól, hogy képesek legyenek belefeledkezni a bűnbe. Azt suttozza, hogy az egyes ember élete nem szent. Absztrakciókat helyez fölébe. Az ördög jögcímeket ad emberölésre”.

A gondolatmenet félelmes pontossága ugyanakkor dráma vázlata is. A jelenkor drámájáé, a folytatásé, a következő felvonások előjátékaképpen epilógusé... Pontos, sorsszerű, mértékadó, olykor szabadkozó, de elismerő, s főleg felismerő.

„A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Asztalhoz ülve, megyek a tollam után, és megsejtek emberi állapotokat. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás az utam célja. Kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Beleszülettem a témába, napjaim keretéről mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Nem lepődöm meg rajta, hogy a ragadozó húst akar enni, a pók legyet akar fogni, és hogy az ember viszont sok mindent akar. Zéróista vagyok, és a semmihez mérem a történéseket. Mi máshoz mérném a valamit, mint a semmihez? Ha több annál, akkor már valami. Köszönöm, hogy van házam, és lett vacsorám is; emlékezetemben leélni érdemes napokat sorolok egymás mellé. Igyekszem megmenteni valamit jövés-menéssel eltöltött napjaimból, próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram”.

Ez utóbbi sorok még/már nem a *Zsidókról* eszékötet, hanem a Szerző weboldalának a Harangjáték-kötethez kapcsolt ismertetéséhez vezet. De mert az „emlékezetben leélni érdemes napokat” és „jövés-menéssel” töltött életidőt mint „napjai keretét” meghatározva vissza-visszakap a zsidó lét és a zsidóság mint kultúra-szabta állapot írói eszközéhez, hogy „olvasói felderítője” legyen alkonyi tájakon, s „megsejtsen emberi állapotokat”, ezek ha épp zsidósághoz kapcsolódóak (relatívén nagyon sokszor is!), vagy ha e tárgyban vállalt „félvakon tapogatózás az utam célja” tónussal mindezt hitelesíti... – akkor mi sem teljesebb, mint az olvasat olvasata, „az igazság érdekes többletvarázsát” átélő beleézés vállalása. Félő, hogy többet ennél nem érdemes, vagy kár lenne mondani a kötetéről, melyben az „add tovább fiadnak” tudása mélységes mély belátással társul. Olyanokkal, és olyan sokféleképpen, amit nem lehet „felülnézetből” klasszifikálni, mert folytonosan benne tapadunk, ráhangolódunk, elirigyeljük szabatoságát és míveségét, cizellált klasszikusságát. Olyankor és úgy, ahol erény és ritkaság „saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbűntet, alkalmasint meg is özér”.

Társadalomtörténeti látószögek – perújrafelvétel nélkül

Az alábbi nem-kritikai ex libris elszántan „elbeszélőre” formálódik – előzetes megbocsátást remélve az Olvasótól. Vagy ha mást nem, legalább azt a szükös időt, melynek teresedésében, létformáiban az alkotói közlés szándéka valamely szükös interpretációs „átereszen” keresztül juthat a befogadóhoz – belátva mindennek korlátait, stiláris ésszerűségeit is.

Az asztalom sarkán álló kötetek egyike szerény nagymonográfia, ezt a csekélyke funkciót kerekén 750 oldalon teljesíti be, melyből az apróbetűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal, hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztos opusz legyen kellőképpen alátámasztva, méganyira, ha doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s mi még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*⁵ nem harsog népszerűségért, s aki a publicisztikai könnyedség reményével vagy a „nnna, végre megtudok valami biztosat” szándékával veszi kezébe, hamar lekonyulhat. A Szerző az előszó legelején közli, hogy szó sincs „perújrafelvételről”, az eltűnt cselédlány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról. Szó van, és sok szó, tudós szó, alapos és mívesen építkező szókatedrális van a kötetben, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, Victor Turner társadalmi dráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu tragédiáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását, nem pusztán „formalizált struktúrákba” tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként” megragadható tüneményekre koncentrálna (10-11.). Mint írja: „*anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánózhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk*” (u.o.). Kövér szinte „hárít”, amikor arról szól, hogy nem Ő talált rá Tiszzaeszlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az

5 Osiris, Budapest, 2011., 749 oldal.

eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „ennyi anyag lát-tán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye”. Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől” (13. old.), immár evidenssé lett, hogy „miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... /.../ nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket” (12. old.).

Tradíció immár, sőt a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja is a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik az elbeszélő mondanója, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízist megpróbálni egybeszerkeszteni”. Merev és beszédes adatok, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részletei, személyes és csoportkoalíciós színházások, olykor keserű vagy drámai történések a jelzői annak a falusi létnek, melyben „a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán” (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. A Szerző az „inkriminált ügy” rejtélyes, nyomoza-ti, pereljárási és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon

mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térdépekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Magam nem lévén történész, a lelkes olvasó szerepét már-már hajlamos volnék keverni a recensens fegyelmezettségével, így meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy Kövér akaratlanul is megerősít abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, egészen a tévedésig, hogy ugyanis „minden politika”, s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmeivel maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történeendő okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. A létező lét, a fennmaradás felelőssége nemcsak az életvilág aktorait, de az értelmező közösség befogadóit is elhívja/elvárja...

Hely, átélés, emlékezet, üzenet

Van-e vajon, ami már nemigen van? Lehet-e monográfia tárgya, ami már nincs? Érdekes-e még, ami azért nincs, mert már nem lehet – s ugyanakkor mégis van, ha nem másként, hát ismeret-(elméleti)problémaként...? S vajon érdemes-e minderről könyvet írni, megosztani a tudást és felelősséget is mindazokkal, akik nem okvetlenül vágytak a létezés-problémák akut és helyi mivoltának ismeretére...?

Ami mindenképp fontos ebben a tudáshagyományozásban, az nagyjából egy könyv lelkiségének, értelmezésre kész üzeneteinek eljutása azokhoz a Képzelt Olvasókhoz, akiknek – mit tagadják, olykor nem is tudják... – épp erre lenne szükségük. A történelem, a múlt korok, a historikus párhuzamok nem bizonyosan a főáramú kommunikáció tárgyai

vagy helyszínei, ezért olvasó-köreik is csupán szerények, értelmezőköreik is kicsinyek, üzenetei is keveseknek szólóak. Ám épp e keveseknek ad érthető jelzést, s megérintően mélyen „üzen” az a kötet, melyről az alábbiakban közvetíték majd néhány esemény-momentumot.

Mohács, s hasonlóképpen az ilyen „vidéki Magyarország” helyszínek, sokaknak hasonló ifjabbkori élményt kínálnak. Volt egy korszak (tán még érdemben tart is), amikor még létező, de bezuhant zsinagógák (Kisvárdá vagy Győr, Csongrád vagy Szentes, Kiskunhalas vagy Mád...), meg temetők emlékével teli helyszínek őrizték a múlt korok emléket, néma mementóként, galambok légváraként, búvóhelyként vagy romos tárgyak lerakóhelyeként...: a lét házai voltak egykor, melyek épp a nemléte lettek a nemlétező időkben, a létezni nem látszó szubkultúrákban. Aztán talán olykor mégis, megint elkezdenek létezni, s ez az, amit a sodró történezen túl még érdemes remélni. Mert létüktől megfosztottan, állapotuktól függetlenül is marad mindenütt valami, ami az egykor élt túlélés, a máig hatóan hiteles történelem légműve, az emlékezet nehézzé lett öröksége.

A mohácsi zsidóságot 1944 tavaszán gettóba költöztető, ugyanez év nyarán a pécsi gyűjtőtáborba szállító, majd Auschwitz-ba küldő honi és német nemzetpolitika eseménysora ekként, az átélés üzeneteként is alaptémája K. Farkas Claudia könyvének, melyben e helyi világ részletes rajzolatát adja és ezzel megújulási módjának és esélytelenségének emlékét is megörökíti. A *Zsidósors Mohácson 1944-ben* című kötet⁶ a 19. századi előzményeket, a gazdasági- és hitélet, oktatás és polgári életforma értékrendi értékeit is sorra veszi, mikor a német megszállás idejében összeírt 622 lelket, az üldözötté válásukat megelőző zsidótörvényeket, és ingó vagy ingatlan vagyonukra vágyó helyi lakosok közönyét, haszonleső, vagy nagy ritkán segítők néhányak viselkedésmódjait részletezi. Az 564 gettósított és elszállított emberből mindössze 13-an tértek vissza – s „egy morálisan koordinátáit veszített korszakban” Őket kirabló, vagyonukat és lakásukat „kiigénylő” vagy leleményesen levadászó helyiek már nemigen lehettek támogatói annak, hogy 1946 nyara után a még újraindulni látszó helyi hitközségi élet megmaradhasson. Ez lett az újrakezdés és az utóbb bekövetkező széthullás időszaka, melyre a Szerző szakavatott történelmi ambícióval próbál emlékeztetni. És nemcsak „próbál”, hanem eredményesen is teszi.

6 Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar – Virágmandula Kft., Pécs, 2015., 119 oldal.

Tetten erően, hangot hallatón, örökséget továbbvivően szól, vagyis képes új korszakot úgy fölidézni, hogy legalább az emlékezet megmaradásának fontosságával részt is vesz ebben.

Messze nem mindennapos, hogy egy-egy kisváros tradicionális polgárságáról, tótokról vagy kunokról, szerbekről vagy dunai svábokról, besenyőről vagy sokácokról úgy tudjunk beszélni fél vagy egész évszázadnyi távolságból, mintha utcanevet vagy növénypopulációkat osztályoznánk egy alapos leltárba. A „mindennapos beszédek” során, ha nem kerülhető el, hogy egykori népi történet, etnikai háborúskodást, genocídiumokat megnevezzünk, akkor jobbára jelképekkel, eufemizálással, metaforák alkalmazásával élünk – talán mi tudjuk, miért. A magyar történetírás számos elméleti korszakában nem is volt ajánlatos, illedelmes vagy megtűrt a kutatói állásfoglalás, s még kevésbé a megértő sajnálat, az elfogult tónus, a rejtjelzett „üzenet”, az igaz indulat „megiscsak-kimondása”. Vagy ha volt is, tette aki merte, de kevésbé minősült az ilyesmi elszámolható tudományos eredménynek, hisz a tudnivalókról vagy a politikai elvárásrend, vagy az érdekeltek, sértettek, áldozatok és örököseik lelki nyugalma megóvó beszédmódoktól nemigen volt elvárható a formalitásokon túli emlékező, nagyságrendeket osztályozó tónus. Magában a történelmi gondolkodásban, az emlékezet fogalmának és rangjának megteremtődésében, meg a nyilvánosság előtti állásfoglalás elemi gesztusában is ott kellett mutatkozzon az elfogultság hiányáról bizonykodó szárazság, távolságtartás, „objektivitás”, mely amúgy a modern és posztmodern korban már a reál-tudományok területén is megrendült fogalomként vált, de elvárása, megkövetelése még mindig jelen van a méricskélő típusú tudástudományokban. „Adatokat” írni tehát tudományos... – érzelmeket körvonalazni viszont nem az... Mit kezdjen a kutató, ha épp az adatok mögötti rejtett tartalmak, „olvasatok”, sejtés-árnyalatok területén hozna újumot, s ebben ugyanannyi befektetett tudástökéje, teoretikus rizikója, igazolásra váró álláspontja van, mintha lakosságszám-növekményt, termelési vagy raktározás-kapacitási mutatókat, fejlesztési innovációs paramétereket dolgozna föl...?!

K. Farkas Claudia könyve részint ezekre a tétova kérdésekre is választ ad. A mohácsi zsidóságról szólhatna az adatok száraz tónusában (amúgy teszi is), beszélhetne a felejtés és a tények összefüggéseiről (s elvégzi ezt amúgy könyve számos pontján), érvelhetne a társadalmi tények, történelmi sebek begyógyulása, a felejtés elleni alapkutató szándékával... – de valahol mintha műve mélyén ott leskelne a bizonyosság:

lehet valamely történeti rendet, gazdasági trendet, földrajzi rendszert, kereskedelmi kapcsolati vagy hitfelekezeti struktúrát is föltárnia, esetleg „sebek gyógyítása”, a felejtés okai és magyarázatai, az értelmezések keletkezési felől is belátnia mindazt, amit száraz tényként feltárni hivatott. A kulturális antropológus Szabó Miklós írja doktori érdekezésében: „A genocídiumról metaforákon keresztül beszélünk. Az azt követő lépések is indirekt módon a felejtés, megbocsátás, a tiszta lappal indulás, a sebek begyógyítása, a társadalom továbblépése körül fogalmazódnak meg. A rend strukturalista helyreállítása a tényleges események eltávolításával a megbűnhődés, a jog, a rend visszaállítása, a jövőbeli bűnök elkerülése, az elrettenés, az áldozatok és hozzátartozók lelki nyugalmanak tiszteletben tartása körül szerveződik”.⁷ S ahogy Szabó a maga disszertációjában, K. Farkas Claudia is fölveti monográfiájában, miképpen képesek saját helyi kultúrájukon (kultúráikon) keresztül a múlt eseményeivel szembesülni, azokra rálátni, értelmezéseket gyártani, mégis „továbblépni”, stabilitásra törekedni, jövőben hinni mindazok, akik a lét feltételeit nem az újrakezésben, hanem a kompromisszum nélküli megoldások esélyei között latolgatják. S nem mert „rosszak” lennének ők, nem mert bűnösök..., s nem is mert helyi „jöttment” mivoltukat a helyi társadalom a maga cinkos együttműködésével fejezte ki... – hanem mert nincs, nem volt más egyebe a kárvallottaknak, mint az emlékezeti örökség, s még ezt a megmaradási esélyt is elrabolták tőlük sokáig...

A könyv nem egy ponton mintha ismételt, redundáns tudással hívna meg az újabb belátások felé. Ez értékelhető ebben a kötetben is, bár K. Farkas Claudia korábbi, átfogóbb történeti korról komponált Scuola-kötetében⁸ kicsit sem érzetem a túlmagyarázást, itt mintha tudatos sugallat funkcióját kapná. Ugyanakkor takarhat kettős rétegzettséget is mindez a tárgykörök, felületek, forrásadatok világában rejtekező összefüggésekkel harmonizálva. S persze lehet stiláris sajátosság is, az egyértelműsíthető történeti közlendő kiemelő aláhúzgálása, afféle kottajel, a tézis visszatérése, da capo..., históriával ragozva, sorsokkal példázva, drámákkal kifejezve mindezt... Mindenesetre súlyos vádak tömege

7 Szabó Miklós: *Az illékony tragédia – A genocídium kutatás lehetséges kulturális antropológiai megközelítése*. Tézisek. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, 2017.

8 *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015., 139 oldal.

mindaz, amit a forrásokból előbányászott, s nem épülhet a közvetlen belátásra és megértésre az: miért lehetséges és szükségszerű (Konráddal szólva) „saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbűntet, alkalmasint meg is öl ezért”.

A *Zsidósors Mohácson* címszavai egy vallási-kulturális és történeti közösség 1944 utáni históriájának, a visszaemlékezés és megőrzés szándékával formált kötetnek drámai közlései tehát. Kifejezője ennek a saját meggyőződéssel túlélni épp az, amivel Konrád is a legtöbbet tehette talán a közösség megmaradása és túlélése idején, azok egyikeként, akik valamiképpen túlélői lehettek a sorsdöntő és drámai évnek, a magyarországi és európai zsidóság számára rettentő „végső megoldásnak”. A mohácsi zsidóság egykori leszármazottai, a Holokauszt túlélői azonban már nem lehettek vagy nem maradhettek annyian, hogy megmentse a város virágzó zsidó hitéletét és kereskedelmi rangját, kulturális vonzerejének maradványait és lakosságának a deportálást, a gettót, majd a gázkamrákat elszenvedő kisebbségi közösségi örökségét. Zsinagógájukat a maradék közösség, a kivándorlók és menekülők megmaradt hiánya, az államosítások és az ötvenes-hatvanas évek kínjai már nem engedték megmaradni, az „ég szíve” felé törő épületet 1968-ban lebontották.

„Az emlékező képzelet átlépi az időtávolságot, átlép ötven évet egy szempillantás alatt, és már ott van a tetthelyen” – idézi K. Farkas Claudia egy, a korszakot híven tükröző alpműből Konrád György szavait.⁹ A kötet bevezetőjében „a ’nemzeti és a vele kapcsolatos faji gondolattól’ inspirált zsidóellenes törvények” részletező megjelenítésével voltaképp már jó előre átlátható módon körvonalait adja a mohácsi zsidók megtelepedésétől „a deprivációs út végén halálszerelvényekbe kerülő” helyi lakosok sorsának – épp ezt a lezajlott ötven évet tartva (a zsinagóga végleges lebontásától számolva). A szinte szárazan, alaposan dokumentált előtörténet és a későbbi fejezetek nemcsak hiánypótló értékűek, hanem arra is okkal hívják föl a figyelmet, hogy „a helytörténeti vizsgálódások elengedhetetlenek a makroszintű történelem tanulmányozásához, árnyalják, kiegészítik a történelmi képet” (13. oldal).

A Szerző történeti munkáit egynéhány példa nyomán már ismerhetjük, s ezt a kötetet is jellemzi a világos, némiképp a köntörfalazás nélküli, de ropant alapos, tiszta és érthető szöveggondozás, kellemkedés vagy hangsúlyos túlértékelés, cirkalmas jelzőkészlet nélküli leíró ismeretközlés. Néhol (főképp a történeti körvonalak és a helyi eseménykezelés

9 Konrád György: *Zsidókról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

alkalmával) vissza-visszatérő utalások ugyan vannak, de kétféle szerzői-tudományos hagyománykövetés alapvonala is megmutatkozik a könyv anyagában. Egyik oldalon a magyar zsidóság történeti sorsát települési közösségek, hitközségi monográfiák szintjén alapismertetek rögzítésével megoldó szaktevékenység, másik aspektusban pedig a nagymonográfiákra jellemző makrohistoria mikrotörténeti kihatásainak vizsgálata a helyi vagy más forrásközlések (interjúk, sajtóanyag, levéltári kutatómunka, országos forrásbázisok, rendeletek és törvénytárak, valamint kéziratok és muzeális ismeretanyag) alapján. K. Farkas Claudia e két „főirányt” az összegző, áttekintő szándék mentén kezeli, művének bibliográfiája első pillantásra árulkodik legfőbb irodalmi (Radnóti Miklós, Konrád György, Márai Sándor) és szaktudományi (Schweitzer József, Szita Szabolcs, Karsai Elek, Komoróczy Géza, Randolph L. Braham) forrásairól, meghatározó adatközlőinek köréről. Elsősorban „*a Mohácsi Izraelita Hitközség 1944-es tragikus történetét*” kívánta földolgozni, végigkövetve a gettózástól a deportálásig „végigjárt-végigélt” utat, de nem feledve a visszaemlékezések és a helyi (főként pécsi) sajtó mint értékes kútfő megolvasását, így végül is „*a források feltárása, elemzése és értelmezése eredményeképpen egy hajdan virágzó zsidó hitközség drámai történetét*” eleveníti meg. Külön-külön fejezetet szán a munkaszolgálatra, a zsidó tulajdon védelmére és a jogfosztottak elszánt kirablására, a helyi egyház átlásfoglalására, a korabeli propaganda alkotta „zsidóképre” és ennek a helyi lapok tónusa révén föltáruló akusztikai elemeire, a gettóbeli viszonyokra, a földtulajdon és lakásbirtok, egyesületi vagyon és üzletek kisajátítása részkerdeéseire is. Különösen izgalmas „*a zsidó szellemiség képviselői*” ellenében, belső ellenségmivoltukat nemzeti megtisztítás politikájával kiteljesítő egyházi és hatalmi képviselők nyilatkozatainak, a Pécsi Katolikus Tudósító tónusának, a „*nemzeti keresztény gondolkodás*” nyelvi diszkriminációban megjelenő karakterének fölvázolása, s hasonlóképp a földvagyon-szerző, lakásigénylő, személyes és vagyoni tulajdont minden aggály nélkül sajátjának tekintő helyi „polgárok” magatartása és a polgármester nehézkés, de karakteres ellenállása a korszak szellemiségének, s ebben annak, hogy az állami vezetés és jogalkotási szféra „legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez” (Bibó István, 1986). Szerzőnk itt kellő belátással szán érdemi bekezdéseket a megye katolikus püspökének, a város polgármesterének és néhány helyi lakos segítő vagy mentő gesztusának, a bátrak szerepének értékelésére

is, bár nem rejti a jogos kételyt, hogy a relatíve eléggé gyorsan lezajlott gettóba zárás és elszállítás a mohácsiak (korszellemnek megfelelő) közönye révén látszólagos lehetőségessé és eredményessé.

„*A hidakat látom a sötétben. Ezek a hidak (...) most nincsenek többé*” – idézi Márai Sándort.¹⁰ A „megidéző képzet” Konrád-i bevezetőjétől a veszteségek és az újrakezdés lehetetlenségéig figyelemre érdemes körív vezet végig a Márai-idézzel zárt kötetben. K. Farkas Claudia (bizonytalán belátni segítő) megértő megvilágításai azonban a legkevésbé sem zárják ki a mai korszellemek, leleményes nyereszkezdések, nemzeti keresztségre építő cinkos belemenyugvások és legalizálni hajlamos diszkriminációk bármikori bekövetkezhetőségének valamely újrakezdődő széthullás felé ívelő nyomvonalait. Mára sajnos ezek az újrakezdések is reménytelenebbnek látszanak, az „ég szíve felé” nyitott világ is egyre inkább csak emlékezeti érték marad... Ha marad.

Marad mindenesetre ez az evidencia abban, hogy mint minden tudást, s minden korban, így a történeti tudást is menedzseltek, kezelték, módosították, felújították, átírták, projektálták emígy vagy amúgy, egy-egy kor igénye, hangulata, tónusa, érdekviszonyai mentén, vagy ezeknek részben-egészben megfeleltetve. Így volt ez a történeti tudással, a múltról és jelenről való gondolkodással, a megtörtént események elbeszélésének aktualitásaival, tanulságaival is. A valódi, az igaz beszéddel, s nem a történelemhamisítóval (ahogyan például a mai valóságkutató történeti intézet kiérdemesült főigazgatója „idegenrendészeti eljárásnak” vagy „jogkorlátozásnak” minősíti a deportálások és népiirtások sorozatát!). S ha belegondolunk, hogy a különféle rendű és rangú, de mégiscsak a történetírási gondolkodás mintegy kétezer-négyezer éves históriájában is rendre jelen voltak a múlt eseményeit valamiképpen narratíva tárgyává tevő tudások, s ezek társadalmi vagy kulturális légkörváltozások nyomán éppen forrásaikat, értékszemponjtjaikat, elbeszélő módjaikat és témaköreiket is aszerint választották meg, kinek szól majd, ki a megrendelő, ki a befogadó... – akkor ezt a „rögzített tudást” a narratívák mentén újraelosztani, átértékelni, újraolvasni, átrendezni és újraközzölni igencsak méltó feladatvállalás. Éppen ezért respektálásra méltónak kellene tekintenünk a forráskutatásokat éppúgy, mint az interpretációra vállalkozó kutatókat, s értékrendszerünkbe be kéne építenünk annak jogát is, hogy más és korszerű, hiteles és impozáns legyen-maradjon

¹⁰ Márai Sándor: *A teljes napló 1943–1944*. Helikon, Budapest, 2006.

mindaz, amit a „kis helyen is történhetnek nagy események” szentenciája kimond. Így Mohácson is megeshetett olyan, aminek tudása nem kevésbé lehet érvényes Bonyhádon vagy Pécsen, Nagykanizsán vagy Egerben, Győrött vagy Esztergomban. Ennek pontosítása, s nem utolsósorban a kollektív emlékezet fenntartása érdekében vált fontossá a közelmúlt évtizedekben a narratív történetírás, a mikrotörténetírás, a kollektív emlékezet lenyomatainak dokumentálása, a változás-folyamatok mögöttes okainak újragondolt elbeszélése, vagyis egy történeti fókuszú tudástöke-alkalmazás, ismeretkészet-megújulás, új történeti szereplők és közös helyi tudások figyelembevétele is. Egyebek között attól is függetlenné válva, ami a helyi tudat, lokális emlékezet, piacra vihető ismeret ellenében hat – hiszen a „negatív” tudás, a hiányzó ismeret és a definiálatlan tapasztalat is éppúgy velünk él, mint az emlékezet töredékeiben megmaradt evidenciák.

Éppen ezért fontos minősítés az, hogy K. Farkas Claudia nem csupán követi, leképezi, érvényes tudássá teszi, hiányzó mivoltában is pótolni próbálja tudja mindazt, amit Mohács múltjából, s különösen e címében is kiemelt időszakból a közösségi újragondolás színterére tudott hozni. Ezzel együtt azt összehasonlító tudást is adja, mely az olasz és magyar iskolarendszer és kirekesztő gondolkodás, korporációk és kooperációk, Mussolini-kori és Horthy-kori antiszemita világok belátható történésrendjéből helyi forrásfeltárás és utómunkák terén tudományos alaposítással feltárhatott. Műve is kiválóan mutatja: sem a történeti tudás, sem a megismerés eszköztára, sem az értelmező módok és emlékező technikák nem lezártak. Megértő módon, s mai analógiák belátásával még akár akut ismeretkésztelre is szert tehetünk K. Farkas Claudia művéből... Egy morális koordinátát egyre inkább ismét elvesztő korszakban erre mint megújítható történeti gondolkodási eseményre is föltöbb nagy szükség lehet. Nem hihető, talán csak remélhető, hogy a történeti folyamat ciklikusságában (még) nincs annyi mozgási energia, amennyi a túlélő közösség emlékezeti anyagának megőrzésében még megvan. S akkor a gyász mellett a megértés utóhatásai is létjogot kapnak...

A gyászolásra képtelenség képessége

A megértés és „megbocsátás” joga persze nemcsak fura módon alakul a históriában, hanem a közösségi viselkedés, a szeretet és ellenszenv, az illúziók és a kultúra-elsajátítás, az erkölcs és a relativizált

spirituális értékek kérdései teszik ki aktuális viselkedésünk java részét, teóriákban és víziókban, tapasztalati tudásban és megfigyelések során rögzített változatok, régi koroké és napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgykörökhöz és ideákhoz igazítani a szemlézés folyamatát is, melyben most nem egy, inkább több harmonizáló kiadványról ejtenék szót.

Az egyik, s a tematikus kapcsolódásban legközvetlenebb monografikus mű, Alexander és Margarete Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül* című opusza, mely alcíme szerint „A közösségi viselkedés alapjai” keretet vállalja ahhoz, hogy egy német szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, a lakossági értékrend, a mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként kifejezetten a komplexusairól is, természetesen).¹¹ A kötet kulcsfogalma talán a szeretet, de mellette épp annyira a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelődésnek is legalább akkora „terápiás” tér jut benne. A kötet frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-)Németország fiatal nemzedékeit, amely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, rendszerkritikus világképnek, a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek protest-mozgalmi hangütésének. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros egy büntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteni siető, a megbocsátásért látszat-bűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról ad intim látképet e kötetben, így a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen édeglő nemzeti közösséget kap rajta önnön hitványságán.

E morális szembenézésben a vesztes (és áldozatok jöcskán számláló) első háború, a weimari kísérlet kudarca, a traumatizált németek önkéntes alárendelődése szerepel a „lelkiismeret szavát” új agresszióba átmanipuláló közfelfogás kontrasztjával ellenpontozva, de erre ráadásaképpen a felgyülemlett problémák (felelős keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlt-tagadás és át-hősiesítés, bűnbakok keresése és megtorlás igénye, stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálásában a gyermeki csodavárásra áhítózókat. A Hitlerben vakon követhető

11 Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014., 254 oldal.

mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót és messi jövendőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömeg-társadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást. Mitscherlichék szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze mindez a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („végső” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-törtéنتé hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segélyeiből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődés-tudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával, és az indusztriális jelentőségű népiertással mintegy osztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgysem elvárható, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-felelőtlenége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvetés kínja először talán a szüleik tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációnál került napirendre, s ma már kevéssé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanyerésével és a tolerancia újratervezésével lett képes ténylegesen felnőni. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki, és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, keresve sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, s (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrészközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A könyv súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén, de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző

tálalás révén folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás modernista időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvessztés korszakai annyira sugárzóan frappírozzák e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt históriája, ekkora felelősség kezelni-nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyászmunka kollektív elsinkófálása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlánítás” és valóságvesztés drámája vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példának)...

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzése révén, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején menekülni kénytelen frankfurti filozófia visszatérése, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az „egydimenziós ember” és a „tekintélyelvű személyiség” marcuse-i/horkheimer-i kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiség amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képtelenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképessé tette a német társadalmat, napjaink Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, önelemzési hajlandóságot szinte tiltó stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával, a fiktív és életképtelen identitások terjedése, a morális felelőtlenység és a múlt kollektív tagadásának esély-kínálata valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektivaként... S ha a gyászolásra képtelenség a közösségi viselkedésben ekkora, eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya mennyivel súlyosabb teher? A rálátás igényének és a

szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újralfeltámadása pedig aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezhíány drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is.

Megélt hiány, mutált emlékezet

Ugyancsak jelenek és jövők, létek és hiányok konstrukcióira kérdez rá az a tanulmánykötet, melyet Gantner B. Eszter és Réti Péter szerkesztésében a Nyitott Könyvműhely adott közre *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái* címen.¹² Film, képzőművészet, narratíva, emlékezés-politika fejezetcímek taglalják a tanulmányok sorát, melyek a legkülönbözőbb memoár-gyakorlatok és konstrukciók mentén formálják újra a nekünk fontosat, a saját olvasatot, a fölkínálható narratívákat. Filmi és irodalmi identitás-alakzatok, holokauszt-interpretációk, az ábrázolhatóság, az emlékeztetés módszerei, a közösen megalkotott memoárformák és artisztikus gesztusok (botlatókövek, jelölt helyek, emlékeztetők, kommemoratív kísérletek) alkotják a kötet tematikáit, jobbra fiatal szerzők tanulmányait, egy 2006–2007 során rendezett előadás-sorozat (ELTE BTK Germanisztikai Tanszék) anyagából vett értelmezés-narratívát. Mint ekképp kiderül: a hiány, az elmúlás, az „egyszer volt világok” mai idézhetősége nemcsak lehetőség, hanem esetenként (mint itt a zsidóság-témakörben felvonultatott identitás-nyomozások formáiban is) kötelesség, vagy legalább kísérlet kell legyen, hogy az emlékezés formáiba emelje azt is, aminek már talán inkább a nemléte adja létformáját. „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges” – mint ezt az első írás (Fehéri György holokauszt-tanulmánya) címében is közli..., az emlékezésformák mint politikai akaratok, mint társadalmi konszenzus tárgyai, mint a saját múlttal való szembenézés lehetősége és felelőssége adják annak kényszerét, hogy élővé váljon, ami nem tudatos, nevet kapjon, amelynek hallgatás volt a sorsa is oly sokáig.

Már hogy egyáltalán lehetséges-e identitásokat konstruálni ott, ahol azok nincsenek jelen, s van-e esélye kereteket szabni az értelmezés kísérleteinek, ismét csak az irodalomtudomány, a pszichológia és a kulturális antropológia, a történettudomány és a kultúratörténet segítségére szorulva kap válaszokat

12 *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009., 188 oldal.

a fentebbi kötetet sorozat részévé tevő másik tanulmány-válogatásban. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói* címet viseli az a könyv, melynek szerkesztői közt az egyik (Gantner B. Eszter) épp az előző mű is (munkatársai ezúttal Schweitzer Gábor és Varga Péter), szellemisége pedig követi az identitások keresésének lehetséges verzióit, imázsait, kereteit és tartalmait.¹³ A tizenkét egyetemi előadás kötetbe szerkesztve az „átbeszélés” állapotába hozza a témakört, nem pusztán a zsidóság kérdését, hanem a másfajta másságokét, a pszeudo-identitásokat, a zsidó-keresztény ünneplésformákat, a Babits-életmű alakjait, a monarchia korának közszellemét, a nemek közötti fóbiákat, a vallások közötti konfliktusok, a népek közötti belátások megannyi verzióit. Bizonyítást nyer az is, miképpen és mennyire nem azonos önmagával, amely annak mutatja magát, s mi módon nem statikus, folyamatos és tartós vagy végleges az identitás mint eszköz, jelenség, állapot és cél. Folyamatokról, átmenetekről, egymást formáló hatásokról, dinamikus változásokról és kontinuuus másságokról vagy másságkezelésekről szól tehát a legtöbb írás, mégpedig nem a rendszerlogika, a folyamatszervezés vagy a kibernetika espektusából, hanem az interdiszciplináris tranzíciók oldaláról. Arról a kultúraközi kultúráról, melyről fentebb szinte a legtöbb felmutatott mű szól, s arról a korról, melyben ez a biztosra formálódott bizonytalanság kezd immár kezelhetővé szelídülni, melyben a tudni nem lehetséges dolgokról is tudományos igényvel lehet narratívákat kezdeményezni...

Két kötet, rokon tárgykörrel, kölcsönös szemléleti alapokkal. Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre, vagy futó jelzésre legalább – gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott olvasási tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt... Épp ezt a „társadalmi tempót”, a reakcióképesség idejét és időiségét követték itt világképekben és műalkotásokban e két utóbbi kötet megismeréstudományi megközelítései, miközben persze a történeti tudás messze nem a mindenkori „rálátás” távolságából közvetít...

13 Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk.: *Kép-keret – Az identitás konstrukciói.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010., 295 oldal.

Szenvedés- és megsemmisülés-történet, emlékezeti örökség

Minden emberi viszony – talán a nyelv, a kultúra, az örökség rendje és a hagyomány értéke révén – előbbre való tud lenni, mint maga az ember. Relációiban, kapcsolathálójában, kulturális öröksége „fogságában” és kiteljesedésében leli meg így érzületi vállalását, hovatartozási biztonságát mindenki, kinek sorshelyzete, mozgáskényszere vagy összehasonlító élménye lesz kultúrák közötti áthallásokról, kölcsönhatásokról. Egy magyar-amerikai nézőpont, két-három nyelvi örökség-anyag, hordozott sors és kapott „sorsalanság” lesz ezért öröksége is mindazoknak, akik kisebbségi léthelyzetben nem a bezárkózást, megalkuvást vagy elszemélytelenedést vállalják, hanem kapaszkodót találnak, élményhátteret formálnak, örökséggé vált eszmélkedést élnek át meg mindazzal, amit magukkal hoztak egy idegen világba.

Ezt a sorskényszert, s vele az „add tovább fiadnak”, a „vidd tova bármerre jársz” élményvilágát tükrözi az a kötet, melyben a Tokaj-Hegyalján élő, abaujszántói kisvárosi zsidó közösség emlékezetét formálja meg Zahava Szász Stessel, aki pár éve megjelent kötetében e kulturális örökség szószólója, megörökítője lehetett.¹⁴ A *Bor és tövis*ek kötet „stetl”-világának, a szülőskertek közötti személyes történeteknek és csoporttörténeimnek több rétege is van, beleértve megismerhető személyest és át nem látható szakralist, értékelhetően kollektívát és magányosan reménytelen családit is, meg a diaszpóra-közösség maradék érdeklődését, összejöveteleit, hír-cserélő randevúit is. E falusi világ, az iparosok és gazdálkodók, reménykedők és üldözöttek, virulóan sikeresek és lehangolóan reménytelenek élményközössége az, amiben a Szerző önnön hitét megnevezni lehetségesnek látja. Sok-sok évnyi munka, gyűjtő szorgalom, könyvtárosi elkötelezettség, emlékéllítási feladattudat munkál a háttérben e monográfiának, s nem utolsósorban az emlékező szubjektum felelőssége, mely nélkül talán semmi história nincs is. Cipész és házaló, tudós rabbi és menekülő névtelen, diaszpórába kényszerülő álmodozó, aki lesi és kitárgyalja a hazai híreket, s még a reményteljes életutak és a sorscsapások kollektív élménye is egyformán jelen van e helyi világban, mint oly sok másikkban is, ahol Emberek, érző és reflektálni képes személyiségek lakoznak. Tíz-húsz oldalanként változik a szöveg tónusa – bár szerkezeti elemei áttekinthető tartalomjegyzékké

rendezik a forráshátteret..., de a 18. század első harmadától historikus távlatból föltárt néptörténet és lokális szomszédság-regény az előszó-író Elie Wiesel szavaival szólva is „*az emlékezetéről szól; olvassák el, és az Önöké is meglevenedik*” (9. old.). Ezt a Szerző szavaival pontosítva: „*Nehéz elképzelni azt a szerénységet, amellyel a feladatot, ami rám hárult, elvégeztem. Egyszerű elemi iskolát végzett kisleány voltam, mégis az én hivatásom és kötelességem, hogy leírjam gyönyörű mezővárosom szomorú zsidó történetét*” (11. old.). „Szerényre” sikeredett, négyszáz oldalon..., és teljese is, amennyire Abaujszántó emlékezetében immáron meg kell maradjon mindez „szállítható örökségként”, túlélni képes hagyatékként.

A ma már nyolcvan évesnél is idősebb Szerző, aki New Yorkban doktori disszertációt írt témája monografikus gazdagsággal föltárt anyagából, nemcsak holokauszt-túlélő, hanem életút-folyamában is magyar szívű és részben magyar nyelvű alkotó. Kötete – mint hasonló község-monográfiák többségére ez jellemző is – egyszerre képviseli az emlékéllítés és az értékelés, a történeti kontextusba illesztés és a folyamat-bemutató feladat-tudatát vállaló habitust, s egyben olyan, a gazdasági és termelési kultúra mellett szükségképpen megmaradt dolgosság-tudat lenyomata is, amit lakonikus rövidséggel a „tokaji” bor kvintesszenciájának tekinthetünk. Ennek éltetésében, míves kultiválásában, s a nemzedékek hosszú során át megmaradt hagyománytartó tevékenységben találja meg az író mindazt, amit a New York-i közkönyvtár tájékoztató könyvtárosaként összegyűjthetett, s „történelmi kincset hordozva” megörökíthetett. Ennyi sem lenne kevés, azonban az örökségesítés folyamatában nem éri be egy-két íves esettanulmánnyal vagy történeti feljegyzések közlésével. Az 1738-as forrásoktól az 1950-es utolsó elvándorlóig, a település-széli megtűrtstégtől a sikeres és példás asszimilációig, majd a kisajátítások és antiszemita megnyilatkozások elől menekülő utolsó leszármazottak élethelyzetének bemutatásáig voltaképpen egy több mint kétszáz éves közösségtörténet állít össze (15-260. old.), kiegészítve mindezt száznegyven oldalnyi függelékkal, dokumentatív értékű szövegközi fotókkal, saját családhistóriával, köztörténeti forrással, s egészében a kommemoratív szándék jellegzetes példázatával.

Szenvedés- és megsemmisülés-történetről lévén szó, illetlen és kellemtelen volna szakképzett történeti irályt, történetelméleti koncepciózusságot vagy az emlékezés és narratív történetírás forráskritikai aspektusát számon kérni e művön vagy szerzőjén. Érteni és elfogadni érdemes, hogy a történeti

14 *Bor és tövis*ek Tokaj-Hegyalján. *Zsidó élet Magyarországon. Abaujszántó zsidó közösségének története*. Noran Libro, Budapest, 2013., 403 oldal.

folytonosság vázlatával-keretével, eseménytartalmak vagy folyamatok korszakos rajzolataival, továbbá családhistoria és közösségtörténet felekezeti nézőpontjával teljessé váló műben az elsődleges cél az emlékéllítés. Helyenként még a koncepciózus vagy hamistudati beállítódást is cáfolni kész restauratív szándék dominál itt, mely az érintett közösség felől nézve éppen így méltó és teljes, a helytörténet és térségistoria felől nézve hiánypótló is, de nem utolsó sorban a magyarországi zsidó hitközségek monografikus feltárás-sorozatából még hiányzó opusz, tehát a szakrális intézménytörténet nézőpontjából véve is kulcsjelentőségű. A termelő és szolgáltató családok emlékezeti feltárása, a települést fejlesztő kiválóságok örökségének javát súlyán mérni képes, a helyi zsidóság rangját néven nevező szerzői szándék összességében is értékelhetjük azt a helyenként meggyőzően szubjektív, másutt lokálpatriótán büszke nézőpontot, melyet a könyv érvényesít. Ilyen példaképpen a holokauszt áldozatainak, a kereskedőcsaládok névsorának, a zsidó lakosok lakcím szerinti felsorolásának, a háború utáni emlékéllítés dokumentumainak, vagy akár az 1992-ben fölállított háborús emlékmű felirat-korrekciójának aprólékos ismertetése és kreatív komponense. Mindezek tehát nem perszonális emlékéllítási vagy pusztán történelem-olvasati gesztusok, hanem a föltáró és közösségi tudást visszamenőlegesen is helyreállító döntések lenyomatai, a helytörténeti monografizálás lehetséges megoldásai. S ennyiben a Kiadó nemes vállalatának részei is. Szász Kató, mint „átiratban” a Szerző névvel jelzett kérdőív-adatlap megszerkesztője és a háborús túlélők névsorát is összeállító, a zsidótemető és a zsinagóga értékeinek lajstromát is megalakító, sőt a fotók java részét is készítő, ennyiben az elpusztultak örökségét is tovább vivő dokumentátor, aki a könyv kiadásával átadja, közös örökséggé teszi mindazt, ami egy valamikori viruló felekezeti közösség értékrendjében fontos volt, s ami (a holokauszt után hatvan évvel is fájó, sértő és méltatlan) közhangulatban az maradt. Mert hát a dédnagyapa „börkötésű Bibliái a szent Tóra darabjaival és a becses családi képekkel együtt lettek eltaposva a zsidó templom udvarán” (330. old.). Ezért is meggyőződéssel hiszi, hogy „az előítélet és sztereotípa elleni nevelést már otthon el kell kezdeni, és utána folytatni minden lehetséges módon. Így talán lesz remény, hogy ami velünk történt, soha nem fog egyetlen élő emberrel sem megismétlődni ezen a földön” (ugyanott).

A kötet záró szavait, üzenetét egykönnyen megérthetjük. Már csak követni lesz nehezebb..., vagy értékén mérni, a halottakért illő emlékimát

(kaddist) mondani lesz súlyosabb és felelősebb feladat. Talán, talán-talán ilyen könyvekkel ez részben még sikerülhet is...

Bevált ellenség-konstruálás, avagy szabvány világösszeesküvés

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy mégúgy megtörténő zezugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbára a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alakatlan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hőmpölygési során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájékán kurkásznak. *A prágai temető* kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény.¹⁵ Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágó olvasóhoz: „*Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?*”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellene kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopózik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Pimontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva

15 Umberto Eco: *A prágai temető*. Fordította Barna Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

és piemontiságát levette érkezük, boltot nyit Párizs egy Szajna-menti kis utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarnok nagybáccival megáldott, kettőre hasadt énjével a legkülönb bűnök kitartó elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kommünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy háttérében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívő is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcseinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Klasszikus romantikus regényhez, realista eposzhoz, nemzeti hősenekhez képest is zúzó könyv. Ezernyi sodrással, tűpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskasságával alátámasztva, lassúdan kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képtelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képtelensége és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy mégjobb ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „*kaotikus cselekményéből (mely csupa előre-hátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)*” olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „*nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini*”, „*a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond*”, habár „*elbeszélésökönómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált*” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes

olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklika és luciferiánus kultuszt étető szabadkőművesek, megszállottság-építő médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „*ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk*”.

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hőst” mozgásban és tunyaszágban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloít vezetői élénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régit, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangukatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebb van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a másságok nemlétének örvendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen, a létezhető létformák virulens egyike... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök.

Text Libris – a jelenvaló önmagunk

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többit (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdés-háttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti textúrát kínál *A holokauszt és az emberi természet* tematikus alcímmel.¹⁶ A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert könyvészeti barangolásom

¹⁶ Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. *A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára.* Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevesbé sem ódzkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg 1994-es amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmasságot és korszakosan hitványt, közveszélyeset és közbékétlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítékezés „jogosságát” és hatásának végzettségig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsbivásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalás is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisza” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokaust-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettenben mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszerit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezd, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott

változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfaszálódó Európa és a megtört Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszak-alternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntéskényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiertás nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyén és a történelem véget nem érő döntéshelyzeiről. *„Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezrek, sőt milliók döbbsentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...”*

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsírtott szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalás nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbsentes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... *„A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...”* (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől különbözést” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében,

nem „lecke-ként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodik most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holokauszt-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott suszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak... épp ő érzékeli a legkevésbé besúgók és keretlegények, csizmások és trotörpösök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vigyázat, túlzok! Itt három a felkiáltójel. Az ismétlődni képes, új önkörébe záródó történelem az *emberi természet és a holokauszt* útján jutott szemtől szembe a ciklikussággal és szemtől szembeni önmagával!!! Mint jelenvaló önmagunk van ismét itt, érdemes felfigyelni rá...!

Végső menekülés az emlékezetbe?

Csupán a szemtől szemben, a zsidóság és a filozófia találkozásainak színtere lehet helymeghatározója annak, aki e tudásokban és túlélő állapotokban nevezte meg léte befogadó házát, a judaizmus mint poézis, a környezetfilozófia és a tudásszociológia ágainak összekapcsolási perspektíváit. A múltidős igehasználata tudatos: munkatársai tanulmánykötetet állítottak össze Staller Tamás emlékére, mely most jelent meg, s melynek főszereplője egyben szakmai referenciája is volt. A 2012-ben elhunyt egyetemi tanár 2007-ben megjelent *Menekülés az emlékezetbe* című könyve ahogyan Arthur Koestler életét és filozófiai munkásságát ismerteti, úgy lett a Kiss Endre szerkesztette emlékkötet *Menekülés a bölcséletbe* című tisztelgés is többségében filozófiai, vallásbölcséleti tanulmányokkal és emlékező fohászokkal teli kötet.¹⁷ Ezek tekintélyes számát itt részleteikben föl nem idézhetem, csupán néhányat emelek ki, melyek részint reflektálnak, hivatkoznak is Staller munkásságára.

¹⁷ *Menekülés a bölcséletbe. Tanulmányok Staller Tamás emlékére.* OR-ZSE, Budapest, 2018., 264 oldal.

A tudományos horizonton születésnap, évforduló vagy tisztelgő köteteknek megvan a maga „rituáléja”, bekerülnek alkalmi írások, utalásokkal vagy hivatkozásokkal ellátott művek, s nemegyszer olyanok is, melyek kifejezetten a „címzett” tisztelgére készültek. Itt persze többségben vannak a tisztelgő szavak, de többen a Szerzők köréből épp azt tekintették mérvadónak, ha írásaik reflektálnak a tudós pályatárs munkáira. Csupán egyet-párát kiemelve is érdemes utalni Judit Frigyesi angol nyelvű munkájára, mely az imádságos könyvek és zsidó zsolotáréneklés textuális anyagának zenei felépítését, a gregorián, askenázi tóraéneklés (énekelt felolvasás) melodikus és prozódiai aspektusairól szól igen részletező tónusban (17-36. old.). Babits Antal kedves régi témakörében, Maimonidész hermeneutikai megközelíthetőségének hellén, keleti, córdobai, kabbalisztikus és misztikus hátteréből, életbölcséleti tanulságok hit és tudás, monoteista vallások, valamint ezoterikus és exoterikus „útmutatások” felőli értelmezéséből formál jelképes vitaanyagot, melyben Staller bölcséleti alpműveiben is visszaköszönő zsidó gondolkodástörténeti részkérdések felé kalauzol (49-68. old.). Már Babits is utal utóhangként a Hermann Cohen filozófiai munkásságával a német kultúrában erősödni látszó judaizmus Staller-felvetette témakörére, melyet Hrotkó Larissa itt önálló aszociációs körbe emel át a tapasztalat-kritika és a megismeréstudomány judaisztikai területét vizsgálva (117-128. old.). Rathmann János itáliai reneszánsz zsidó filozófiai vázlat (71-78. old.), Kárpáti Judit zsidó identitás-megőrző emlékezeti korszakokról formált totálképe (37-48. old.) és Oláh János portréképe Gersom Sólemről¹⁸ és kabbalájáról (167-177. old.) ugyancsak a miszticizmus-tudomány európai szellem-történeti tematikájával összefüggő alapos áttekintése nélkül nem lenne teljes a kötet.

A súlyosabb, közelebről is létezéselméleti írások egyik legsúlyosabbika Kiss Endre tanulmánya, mely *Világbölcsék önmeghatározása* címen Moses Mendelssohn és Johann Georg Hamann kultúrtörténeti szerepét vizsgálja Szokratész-képük alapján, a 18. század személyiségfelfogásának, a „filozófiai mágus” funkciót, az értelmiségi szerepkörét, a logikát, a „differenciált tudatosság” témakörét, a „semmit sem tudás” vizsgálatát és a Herderrel való vitákat, Kant és Hegel akkori stratégiai filozófiafogalmát körvonalazva (79-100. old.). Izgalmas aspektusú F. Orosz Sára elemzése a *Bauhaus és magyar vonatkozásai* címen, melyben a kultúratörténet elsősorban vizuális művészetekre fókuszálását az iparművészet

¹⁸ A név-átirat Oláh által alkalmazott megoldása.

és tervezőművészet építészeti formanyelvi aspektusára, fotókkal illusztrált lenyomataira helyezi, a design magyar megtestesítőit invokálja (145-166. old.). Rugási Gyula *A levinasi morál genealógiájához* közelítően idéz fel egy Rosenzweig-levelet, melyben a „megváltás csillagának” tündöklését a kierkegaardi pillanat, a személyesség és univerzalitás erőterét az egyidejűség, a feltárulkozó világtörténeti igazság preexisztencia-tartománya felől lehetséges logosz bűvkörében igazít el alapos forrásfeltárás nyomán (179-204. old.). Iványi Gábor *A Másik tekintetei* címmel roppant izgalmas új politikai teológiai válsághermeneutikát mutat fel Johann Baptist Metznel, a „mellőzöttség ethoszához és etikájához” kapcsolódó újszolasztikus és posztidealista paradigmát a történelmi szubjektum és a Holokauszt témakörére reflektáló kritikai valláskutatás körébe helyezve. A modernitás határán a vallás és világpolitika viszonyában a magánszféra és „ellenvilág” kontrasztjában is monoteista megközelítéseket fölmutató áttekintés az apokaliptika „szubverzív tekintete” és ennek a veszélyhorizonton átsikló pillantása irányában keresi „a keresztény remény világbeli /lét/helyzetére” érvényes „idő nélküli idő” aspektusát, melyben a megbékélés, a megkönnyörülés, a megbocsátás és a felszabadítás minden gesztusa megjelenhet már (205-219. old.). Tekintélyes terjedelmű és mélységű Hidvégi Máté „polihisztor barátunk és mesterünk” emlékére formált, az „igazi mediterrán lélek” urbanisztikai érdeklődésére utaló dolgozata, melyben *Joseph Brodsky és Ezra Pound sírjánál a velencei temetőben* címmel indít multivokális tónusú disputát „egy porladó zsidó költő és egy porladó antiszemita zseni, aki megtért” tárgykörrrel, melyben Staller Tamás „a zsidóság világkultúráját” megidéző tónusát is érinti (231-254. old.). Számos írásban szólal meg a Staller emlékére rendezett konferencia (2014. nov. 6.) témaköreinek hangja, így Szécsi József *holokauszt-oktatási*, Ábrahám Vera szegedi *Chebra Kadisa*-restaurálási, Hábermann Zoltán *Magyar-Zsidó Szemle*-történeti, Farkas Attila és Kiss Gyula francia felvilágosodás-históriai és *Diderot-recepció-történeti* alaptanulmánya is méltó tanítványi vagy kollegiális gesztust rögzít az emlékkötetben. A könyvet illusztráló számos fotó az egyéniség, az oktatói és kutatói szerepkör, a család, az elismertség és pozicionalitás terén is megidéző hatású, Staller bibliográfiájának (Babits Antal elkészítette) mellékletbe emelésével pedig a teljesebb pályaképet, az emlékezetbe illesztés gesztusát is evidenciálissá teszi a kiadvány.

Keresve keresni, s rátalálva felfedni

Keresve sem kell keresni azt könyvet, mely talán csak egyike lehetne az emlékező, a történeti tudást megjelenítő, az „elveszített múlt” aggodalmát az emlékezet építő hatásával örökségként hátra hagyó felelőségnek..., de nem találtam sokáig. Sokféle ilyen van ugyan, de valamiért e könyvet maga alá temette a korszak Holokauszt-memoárja, a kiadványok sora, „túlkínálata” vagy túl sokféle árnyalata. Mégis hiányzott, hiányzik nekem, s mert úgy remélem: lehet más is így ezzel, inkább kibeszélem, avagy elbeszélem sebtiben, méltó lapogatás helyett is. Mert olyan emléktanyag, melynek helye nem csupán a könyvespolcon feltűnő, hanem mert ami emlékké sem válik, annak már a jövőendő emlékezet is csupán hült helyét lelheti majd meg.

Emléktanyag ez a mű, és ugyanakkor forrás is egyszerre, sőt önmeghatározása szerint is emléktkönyv, mely a jól ismert alapkérdéssel él már címlapján is: *...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.*¹⁹ A sajnálatos tapasztalat, melyben tanulsággá válik, hogy a néprajztudomány képviselői ha alkalmilag mégis olvasnak történelmet, s nem csak formálni próbálják azt, szinte alig talál viszonzásra a történettudomány képviselőitől, akik viszont (cserébe? válaszként?) szintűgy alig-alig olvasnak néprajzot. Viszont e kötet, melyben tizenhat tanulmány próbál a címbeli kérdésre okadatolt, leíró, s a maga nemében egyenként is drámai körképet nyújtani, valójában mindkét bölceleti ágnek külön-külön is kínál valaminő speciális tudást, miközben szemrevételezni hagyja a köztes tudások térségeit. A politikáét, mely az átfogó és a részletező, az akut és a folyamatszerű, a konvencionális és a kritikus hatások bűvkörében cselekszik, meg a zsidóságtudását, amely judaisztikai szerepkörben szinte mellőzi a jelenkortörténet vagy a közelmúlt tematikáit, továbbá a vallásfolklorét, a táplálkozástudományét, az igazgatásjogét, a szokáskutatását, a helytörténetírását, a szakrális emlékezet lenyomatait gyűjtő muzeológiáét egyaránt.

A kötet szerzői az időhatárok terén a 18-19. századtól idézik meg a falusi-városi térben élő, gazdálkodó, kereskedő, földművelő vagy iparos népeséget a történeti és egyúttal néprajzi fókuszú tanulmányokban, de a történések összhatását vélhetően nem tekinthetjük lezártnak a 20. század drámai

19 Szerkesztette Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2., Budapest, 1994., 265 oldal.

folymataival. Egyfelől az előzmények miatt (hiszen nemcsak a reformkor óta él zsidóság a történelmi Magyarországon vagy környezetében), másik időrendi irányban a Holokauszt ideje sem valódi korlát, hiszen az emlékezeti feltáró munka szinte csak az elmúlt évtizedekben kezdődött meg rendszerezetten. S mindez napjainkkal sem ér véget, sőt számos más tárgy körben vagy tudásterületen éppen folytatódik is a leképező munka. Épp minap zajlott le első bemutatója a Holokauszt emléket filminterjúkban rögzíteni kívánó, több országra kiterjedő projekt első összeállításának, mely a szlovák, délvidéki, kárpátaljai, szilágysági, erdélyi, bánági területeken is a kortárs visszaemlékezők örökségét rögzíti dokumentáris eszköztárral és oktatásra, kiállításra váró személyes tudásanyaggal... Így hát a látható folytonosság a megszakadás rémképével ugyan, de valamiképpen mégis jelen van korunk gondolkodásában is, s jelen van e kötet anyagában még sokkal hangsúlyosabban.

E könyv „azoknak az emlékére készült, akiket 1944 tavaszán és koranyarán a nácizmus gyilkos örülete először jogaitól fosztott meg, majd tulajdonaitól, előzőtt otthonaiból, megalázott, gettóba tömörített és végül koncentrációs táborokba hurcolt, ahol legtöbbször megölték. A vidéki zsidóság sorsáról, életéről szólnak a dolgozatok, tragikus sorsuk emlékére készült ez a kötet. A náci legfőbb vezetőség 1942 januárjában mondta ki a 'végleges megoldás'-t, azaz, hogy az európai zsidóságot meg kell semmisíteni. Statisztikát is közölt a végleges megoldást kimondó ülés jegyzőkönyve. Felsorolta valamennyi európai országot és az országok neve mellett zsidó lakosainak számát, tehát mindazokat, akiket meg kell ölni. A statisztikában a magyarországi adatok is szerepelnek és ismételjük meg még egyszer, 1942-ben, amikor az ország még független állam, az ország zsidósága, ha súlyos zsidóellenes törvényekkel is sújtva, de mégis egy független állam polgárai voltak...” – adja tudunkra a kötet rövid ismertetője.

Ugyanakkor az írások java többsége saját helyszín, saját kutatási anyag és helyi összkép révén törekszik bemutatni: *Hová lett a vidék zsidósága?* (Benoschofsky Ilona előszavának címével élve). A szerkesztői *Beköszöntő* után azonnal a kutató tekintet kap prioritást: Berger Sámuel *Zsidótörvény és a falusi zsidóság*; Voigt Vilmos: *A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása*, majd a térképen megnevezhető települések önálló résztemái következnek (esetenként nagyívű, de részletes feldolgozással), mint példaképpen Prickler Harald: *A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések*; Hudi József: *A pápai zsidó község és*

önkormányzata 1748–1848; Dóka Klára: *Fejér megye zsidó lakossága a 19. század első felében*; Sozan Michael: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*; Csiszár Árpád: *A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig*; Szántóné Balázs Edit: *Adalékok a zsidóság történetéhez Körmenten tanulmányaiban*.

A kötet társadalomnéprajzi feltáró szándékot és vallásfolklorisztikai megközelítést is ígér, s ez nem marad el: a foglalkozások, szakmák és élethelyzetek köréről (Csoma Zsigmond – Löwy Lajos: *Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában*; Farkas József: *Adatok a mátészalkai zsidóság életéhez, táplálkozási szokásaihoz*; Deáky Zita: *Falusi és mezővárosi zsidó bábák Magyarországon, 18–19. sz. tématerületétől*) a tudománytörténeti jelentőségű gondolkodásmódokig (Voigt Vilmos: *Scheiber Sándor és a magyar folklorisztika*) a saját tárgyköröket úgy tagolja az írások többsége, hogy a kötetvégi írások (Ács Anna: *A nemesvámosi zsidók emlékezete*; Rékai Miklós: *Az emlékezés köve (Egy hasszidó életútja Kárpátalján)*; Palásti Mónika: *A hagyatéék*) együttesen is az emlékezés szükségessége, elmaradhatatlansága és fontossága felé ívelnek. A múltból a még múltabb, a visszatekintésből a jelen, a folyamatból a folytonosság hangzik ki legerősebb tónusú kérdésként a kötet címre adandó válasz gyanánt.

A kötet „már régi”, ha úgy vesszük. Ám messze nem mellékes, sőt igen tanulságos is, mennyire reflexió nélkül maradt (egyetlen kivétel Szarvas Zsuzsa ismertetője a *Regio* folyóirat 1994/2. számában), miközben értékét tekintve antikvár ritkaságnak számít és elérhetetlen forrás is. Érdemes tehát annyiban is visszaatolni megjelenésének idejére, hogy azóta mind a hazai zsidóság életút-variációiban, mind intézményeiben, de részben a közgondolkodásban, oktatásban, „mutakozásban” is jelentős változások történetek. Ami viszont nem változott, s amin a történeti emlékezet kutatói (vagy mint közöttük Gyáni Gábor épít rá egész kötetet: a történelem mint emlék/ezet/mű, „az elveszhető múlt” mint a tapasztalat és a történelem viszonyában meghatározó momentum szakirodalma is egyre halmozódik)²⁰ s a történész szakma ugyancsak gyakorta elmereng, az a „történetírás mint a nemzeti emlékezet tudománya”, a „társadalmi igazság történelmi fogalma” mint kulcsfontosságú identitás-elemek megmaradása a posztmodern kihívások közepette

20 lásd Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest, 2020; *Az elveszhető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

is. S nemcsak a szaktörténetírás, a kollektív emlékezet megjelenítésmódjai és értelmezései vagy az oral history szemléletmódja értelmében, hanem a helyi emlékezet megmaradása, a létmódok és önképek továbbadása, a „hagyaték” és örökség értelmében sokkal fokozottabban érzékeny magára a tárgyköre, a korrekt válaszhiányra, a helyi (és vallási) közösségek érdemi válaszaira is. De ha nem mennénk a települések eseménytörténetének vagy a história fordulatainak családi, kisközösségi szintjeiig, akkor is jelen van például a gyermekek születése és az emberélet fordulóinak rítusa szempontjából nem mellékes bábaképzés, vagy rendeleti szinten szabályozott képzésmódok és szokáscselekvések viszonya hosszabb távú örökségként a „vidék zsidósága” saját kérdései között. Mindezeknek egymással is közös színterei, a történeti emlékezet érzékenységének egész beállítódása sem mellékes viszonyrendszer (erről éppen e kötetben Deáky Zita írása, továbbá a kutatás-témakörök szempontját követve Voigt Vilmos, a tanítható-átélhető hagyomány szempontjából Palásti Mónika szól a könyvben).

Nincs tehát egyféle, egynemű, egytónusú válasz a kötet cím kérdésére. Egy azonban bizonyos mindezek között és mellett is: amit mint kérdést is keresve kell keresni, az nemigen lesz már az utódok, az utókor emlékezetének túlélő tárgyköre. A kötet korszakos vállalása ezért éppen az, hogy néprajzi-történeti szempontjai között is emberek, kultúraformák, életminták, konvenciók, tárgyi és szellemi örökség-fogalmak jelenségköre maradhat meg, ha

megnevezik, megmutatják, nevet és tárgykört kaphat, nyomtatásban elérhet ezeket is. Mert a válasz, a rövid és tárgyszerű válasz is sokféle. Közöttünk van „a vidék zsidósága”, éppúgy, mint messiás tájakon, más földrészekon, más hitéletben, akár más egyházban is. Közöttünk van, aki a választ még keresi, aki megnevezi, aki értelmét látja a címbeli kérdőjel fölrajzolásának. Talán nem másért, csak hogy a kérdést ne kelljen keresve keresni, hanem megmutatkozzon a megerősítő válasz(ok)ban...

S nem mert a „személyes életfilozófiai szekvenciák” Konrádtól megidézett értelmezési epigrammatikuság evidens módon ível a létezhető létek bölcséletbe menekítésébe vagy tisztelgő emlékkötetébe, hanem mert mindezek – ha jócskán különböző módon is – a fennmaradás és átörökítés kötelezettségével teljesülnek, a magam „továbbadási” szertartását itt most megszakítom. A létezhető mondatokból sokat elősoroltam, s most már lassan feljönnek a csillagok. Új, még sok-sok aspektusból megíratlan történés ez, melyet illő tisztelettel fogadhatunk. S akkor talán megkerül „a vidék zsidósága...” is valamilyen módon, de legalább mindannyiuk emlékezete. A létezhető létek házaiban és a még betöltetlen könyvespolci helyeket illetően még annyira gazdagodhat. Hisz a korok és róluk való tudások sosem csak a jelenlét házaiban, hanem jobbára az emlékezet, a tudás konstruktumaiban formálják meg valódi önmagukat...